

Ірина Прибиткова*доктор економічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України***Iryna Prybytkova***Doctor of Economics, Full Professor, Principal Research Fellow of Department of Social Structures, Institute of Sociology NAS of Ukraine*

ПОСТРАДЯНСЬКИЙ МІГРАЦІЙНИЙ ПЕРЕХІД В УКРАЇНІ: ДО ІСТОРІЇ МІГРАЦІЙНИХ ПРАКТИК

Автор досліджує феномен радикальної трансформації міграційної доктрини радянського зразка в Україні, за якої зокрема, відбувається перехід від паспортного режиму до свободи пересування, вільного вибору місця праці та проживання. Аналізується реконфігурація міграційних потоків та їхній внесок у формування людського потенціалу до та після розпаду СРСР, доміанти міграційної ситуації на різних етапах її розвитку в Україні, характеризуються нові види й форми міграційної мобільності населення, що виникли на зламі тисячоліть. Обговорюються істотні риси міграційної поведінки українців, яка формується під впливом уявлень окремих індивідів, соціальних груп та населення в цілому про якість їхнього життя. Автор доходить висновку про високий рівень загроз гуманітарній безпеці громадян України.

Ключові слова: трансформація міграційної доктрини, міграційна поведінка, якість життя, гуманітарна безпека.

Автор исследует феномен радикальной трансформации миграционной доктрины советского образца в Украине, при которой в частности страна переходит от паспортного режима к свободе передвижения, свободному выбору места работы и жительства. Обсуждаются реконфигурация миграционных потоков и их вклад в формирование человеческого потенциала до и после распада СССР, доминанты миграционной ситуации на разных этапах ее развития в Украине, дана характеристика новых видов и форм миграционной подвижности населения, возникших на переломе тысячелетий. Анализируются существенные черты миграционного поведения украинцев, основанного на представлениях отдельных индивидов, социальных групп и населения в целом о качестве их жизни. Автор приходит к выводу о высоком уровне угроз гуманитарной безопасности граждан Украины.

Ключевые слова: трансформация миграционной доктрины, миграционное поведение, качество жизни, гуманитарная безопасность.

The author states that migration doctrine of the soviet pattern after the dissolution of the USSR has radically changed in the Ukraine. The country passed from passport regime to the freedom of movement and free choice of residence and working place. There are discussed the reconfiguration of migration flows and their contribution to the formation of human potential of Ukraine before and after dissolution of the USSR, dominants of migration situation at the different stages of its development, new kinds and patterns of migration mobility of population. The author analyses the essential features of migration behavior using the notion of quality of life as initial theoretical concept. The author has come to the conclusion that considerable social tension and absence of physical, psychological, legal and financial safety of people as integral components of quality of life are the most efficient regulators of migration behavior in Ukraine today.

Keywords: transformation of migration doctrine, migration behavior, quality of life, humanitarian safety.

Останнього десятиріччя ХХ століття міграційні процеси в Україні набувають нового змісту та динаміки, змінюються пріоритети, трансформуються напрямки, структура та інтенсивність потоків мігрантів, з'являються нові види міграційного руху. Зміни відбуваються поступово. Перші ознаки їх наближення виявляються ще у 1980-х: так, Всесоюзний перепис населення 1989 р. фіксує значний міграційний вплив російськомовного населення (росіян, українців і белорусів) з республік Середньої та Центральної Азії, а також Закавказзя. Наприкінці 1980-х реконфігурація міграційних потоків в СРСР стає очевидною. Україна тоді укріпила позиції країни, що приймає мігрантів.

Міграційні процеси в Українській РСР знають істотної метаморфози. Якщо в 1950-х та 1960-х роках міграція в країні виконувала функції перерозподілу населення поміж союзними республіками та економічними районами, то в 1970-х і, особливо, 1980-х роках «театр міграційних подій» вужчає, а її найбільш поширеним типом стають переселення селян в міста своєї ж області й в три рази рідше – з двох-трьох сусідніх областей. Основний контингент як приїжджих в міста України, так й мігрантів, що виїхали з них, – особи корінної національності.

Тож метою нашої статті є дослідження процесів трансформації міграційних практик протягом останньої чверті століття на території України, зокрема процес зміни міграційної доктрини.

Міграційна доктрина радянської доби як система офіційних поглядів і положень та як керівний політичний принцип ґрунтувалась на паспортній системі, трудовому законодавстві та житловій політиці. Радянська модель індустріалізації з її орієнтацією на трудомісткі галузі народного господарства, розподіл праці між великими економічними районами та настановою на вирівнювання рівнів господарського розвитку республік супроводжувалась прискореним зростанням мобільності робочої сили. З метою упорядкування міграційних потоків були розгорнуті широкомасштабні державні програми, з яких найефективнішими виявились організований набір робочої сили та сільськогосподарське переселення сімей. Була створена система професійної і регіональної диференціації заробітної плати для залучення робітників в регіони, де відчувалась нестача робочої сили. Проте основним інструментом контролю й упорядкування міграційних потоків в країні тривалий час залишалась паспортна система, а не економічна політика та права і свободи

людини. Свобода вибору місця проживання була зведена до мінімуму.

З набуттям державності міграційна доктрина була радикально змінена. В січні 1994 року Верховна Рада приймає Закон «Про порядок виїзду з України та в'їзду в Україну громадян України», що гарантує право вільно полишати країну та повертатися на її територію. З його прийняттям набрала сили стаття 11 закону «Про зайнятість населення», що дозволяє трудову або підприємницьку діяльність громадян під час їхнього перебування за кордоном. Нововведення в царині міграційної політики доповнюються низкою статей Конституції України (ст. 24, 25, 26, 33), прийнятої 26 червня 1996 р.

І, нарешті, в грудні 2003 р. український парламент приймає закон «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні». Інституту прописки більше не існує, його замінює процедура реєстрації, що має повідомчий характер. Свобода пересування визначається у Законі як право громадянина України, іноземця або особи без громадянства, які на законних засадах перебувають в Україні, вільно й безперешкодно за власним бажанням переміщатися її територією в будь-якому напрямку, будь-яким способом, у будь-який час, за винятком обмежень, установлених законом. Україна переходить від паспортного режиму до свободи пересування, вільного вибору місця роботи та проживання.

Міграційна доктрина радянського взірця вичерпала себе, її ідеологічні та політичні постулати втратили сенс й силу.

Початок 1990-х років – переломний момент у розвитку міграційної історії країни й час усвідомлення глибини й швидкості змін та їхньої необоротності. Новітні міграційні практики в їхніх різноманітних виявах потребують нестандартних управлінських рішень, підсилені законодавчими ініціативами, фінансовими ін'єкціями й, нарешті, політичною волею нового керівництва країни. Була потрібна нова міграційна доктрина. Її орієнтирами стають основоположні цінності демократичних суспільств: права людини, громадянські свободи, верховенство права. Відповідальність за вирішення конкретних завдань облаштування вимушених переселенців, біженців, шукачів притулку, реемігрантів, раніше депортованих народів, що повертались в Україну, була покладена на галузеві відділи апарату уряду. Задля надання допомоги жертвам кровопролитних конфліктів в Центральній Азії, на Кавказі, Придністров'ї були створені тимчасові урядові комісії. Так, організований в квітні 1988 р. в структурі Республіканського цен-

тру зайнятості Міністерства праці України Відділ міграції і біженців призначений відповідальним за прийом, облаштування та працевлаштування шукачів притулку. Паралельно він виконує функції робочої групи при тимчасових урядових комісіях. Такий підхід до вирішення організаційних питань виявився щонайуспішнішим: Міністерство праці України з його розгалуженою структурою регіональних органів було здатним оперативно вирішувати проблеми розміщення та облаштування шукачів притулку. Ці функції Міністерство праці України виконувало до створення в квітні 1993 р. Міністерства у справах національностей і міграції, виконуючи повноваження основного органа виконавчої влади, відповідального за прийом та облаштування вимушених мігрантів і біженців з інших республік СРСР, а згодом – країн СНД. Після розпаду СРСР і припинення діяльності союзних органів прийом і облаштування репатріантів в Автономній Республіці Крим забезпечував Комітет у справах депортованих народів як структурна одиниця Ради Міністрів АРК. У листопаді 1993 р. був створений Республіканський Комітет у справах національностей АРК, повноправно відповідальний за вирішення питань репатріації й розміщення раніше депортованих народів.

Розпад СРСР і поява СНД супроводжувалися трансформацією напрямків і структури, а також зростанням інтенсивності міграційних процесів. З'явилися нові типи потоків: короткострокова міграція з комерційною метою в Центральну Європу, Турцію та Китай. Досягає чималого розміру еміграція науковців, широко відома як “відток мізків”. Україна стала транзитною державою для незаконних мігрантів, які прямують в Західну Європу з країн, що розвиваються. Крок за кроком поширилася трудова міграція за межі України, спочатку в Росію, а далі – в країни Центральної і Західної Європи. Незаконна міграція перетворилась на доходний кримінальний бізнес. За період 1991-1996 рр. в Україні були затримані 30042 незаконних мігрантів. Помітною тенденцією цих років стало поступове скорочення інтенсивності міграційних обмінів з країнами СНД та Балтії, хоч з 1996 р. країни СНД, і передусім Російська Федерація залишаються міграційними партнерами України. У 1998-2000 рр. міграційний обмін України з країнами СНД і Балтії зберігав попередню динаміку: еміграція скорочувалася швидше, аніж імміграція, що спричинило зменшення міграційних втрат Україною. Основні міграційні потоки, як і раніше, функціонували у напрямі Ізраїлю, Германії

та США.

2000-і роки для України стали періодом радикальної диверсифікації потоків міждержавної міграції. Якщо загальний обсяг зареєстрованих переміщень населення між Україною та іншими державами, що включав усіх мігрантів незалежно від напрямів і країн, зменшився в цілому удвічі, то в міграційному обміні з країнами далекого зарубіжжя за цей же час він скоротився в 2,2 рази, а з країнами СНД – в 1,9 раза. Внесок країн СНД у валову міграцію збільшився в 2002-2008 рр. з 71,9% до 74,3%, а країн далекого зарубіжжя зменшився з 28,1% до 25,7%.

Зміни розмірів і структури міграційних потоків супроводжуються трансформацією міграційної ситуації в Україні. Вже у 2006 р. вона стає країною, що приймає імігрантів, а її міграційні втрати у 2004-2005 рр. компенсувалися колишніми співвітчизниками з країн СНД. У 2006 р. вперше з початку 1990-х, в Україні був зареєстрований приріст населення за рахунок обміну з далеким зарубіжжям. Наступними роками ця тенденція закріпилася. І хоча міграційні здобутки за рахунок прибульців з-за кордонів України нечисленні, проте сам цей факт свідчить про зміну курсу в розвитку міграційної ситуації в Україні та її трансформацію з країни-донора емігрантів в країну призначення для емігрантів як з країн СНД, так і далекого зарубіжжя.

Аналіз міграційних тенденцій кінця 2000-х свідчить про скорочення зареєстрованих переміщень населення країни, що охоплюють усіх мігрантів незалежно від напрямків їхніх пересувань, країн, регіонів і типів поселень. Їх показники дорівнювали в 2007-2009 рр., відповідно, 1499,7, 1406,6 та 1272,2 тис. осіб. Розподіл мігрантів за потоками показує, що в Україні домінували внутрішньорегіональні переміщення людей, які дорівнювали в зазначений період часу, відповідно, 58,1%, 57,9% та 57,7% їх загального обсягу. А основним типом міграційних потоків в Україні залишався перерозподіл населення між сільською місцевістю та міськими поселеннями в межах свого регіону (області, територіальної автономії).

Достатньо вагомою складовою міграційних переміщень в Україні була міжрегіональна міграція: розміри територіальних пересувань населення з одного регіону країни до іншого перевищили в 2007-2009 рр. третину всієї валової міграції: 36,8%, 37,8% та 38,2% відповідно. Проте внесок міждержавних міграційних потоків, що пов'язували Україну з країнами СНД, Балтії та далекого зарубіжжя, у формування загальних розмірів валової міграції був вельми не-

значним і продовжував послідовно меншати: 5,1%, 4,3% та 4,1% усієї валової міграції в Україні в 2007-2009 рр. З метою порівняння зазначимо, що частка зовнішньої міграції становила в 1999-2000 р., відповідно, 11,2% та 9,4%. На початку наступного десятиріччя, у 2011 р. міжнародні потоки мігрантів в Україні змогли забезпечити лише 3,5% усієї валової міграції. На цей момент Україна перебувала у стані нової міграційної рівноваги, до якої вона йшла з початку 1990-х. Певний стан міграційних перетворень в міграційній сфері був завершений. Проте це був лише момент короткочасного затишшя перед бурхливими подіями, що отримали кваліфікацію загальної гібридної війни.

Упродовж останніх перед війною трьох років (2010-2012 р.) 14,5% громадян України серйозно замислювалися про еміграцію. Позитивно оцінювали еміграційну перспективу 36,4% українців, які вже мали досвід тимчасової роботи за кордонами країни. Проте співвітчизники, які ніколи не виїжджали за кордон з метою працевлаштування, в 2,9 рази рідше були готові поїхати в еміграцію (12,4%). Як і в попередні роки, відносні розміри контингенту українців, які мали намір тимчасово попрацювати в інших країнах, залишалися практично на постійному рівні – 5,4% (у 2004 р. – 5,7%, у 2005-2010 рр. – 6,1-6,3%). При цьому щочетвертий співвітчизник з досвідом тимчасової зарубіжної праці (24,7%) планував повторний виїзд за кордон з тією ж метою. І тільки 3,6% українців, які ніколи не виїжджали за межі власної країни, висловили бажання випробувати власні сили на зарубіжних ринках праці найближчим роком. Як правило, найміцніші міграційні настанови були притаманні українцям, які вже

виїжджали за кордон з трудовою метою тричі або частіше: так, серйозно замислювались про еміграцію упродовж останніх трьох років 66,7% та 34,2% таких трудових мігрантів відповідно, а шукати роботу вакансію в іншій країні найближчим роком планували 38,9% та 34,2% відповідно.

У 2013 р. вже щодесятий українець мав намір шукати робоче місце в іншій країні. А про бажання поїхати назавжди з України засвідчив щочетвертий дорослий співвітчизник (24,2%). Найчастіше потенційні емігранти обирали західні країни (14,6%), вдвічі рідше – Росію (7,5%) та в сім разів рідше – інші республіки колишнього СРСР (2,1%).

Після початку гібридної війни, окупації Криму, захоплення і руйнації Донбасу міграційні настанови і плани співвітчизників змінювались до 2016 р. повільно. Злам тренду відбувся 2016 року: про еміграцію замислюються серйозно вже 21,9% українців, про намір поїхати за кордон з метою тимчасової праці – 10,9% (при 7,2% у 2012 р.), а переїхати до Росії – лише 4,5% (у 2002 р. – 10,3%, 2008 р. – 9,6%, 2012 р. – 7,1%, 2015 р. – 3,7%).

Укріплення міграційних настанов безумовно свідчить про погіршення якості життя населення України. Сьогодні в її межах сформувалось специфічне демографічне поле, в якому значні людські потоки повсякденно пронизують просторово-соціальний континіум, в межах якого сконцентровані різноманітні можливості та загрози для гуманітарної безпеки громадянам України. Якщо співвітчизники таких можливостей не знаходять у власній країні, вони шукатимуть їх за її межами.